

ARHAVİ KAZASINDA İSKÂN VE NÜFUS: (1583-1681/1682)*

*Kenan AYDIN***

Öz: Fetihlerle üç kıtaya yayılmış olan Osmanlı Devleti, bu geniş coğrafyayı iyi yönetebilmek dolayısıyla hâkimiyetini pekiştirmek amacıyla politikalar belirlemiştir. Bu politikaların temellerinden birini de nüfusu ve iktisadi kaynakları belirleyebilmek amacıyla yapılan sayımlar oluşturmaktadır. Bu sayede Osmanlı Devleti'nin iktisadi varlıkları belirlenmekte ve gerekli planlamalar yapılmaktadır. Osmanlı Devleti'nin nakdi ve aynı servetinin belirlendiği defterler, dönemsel olarak XIV. ve XVI. yüzyıllar arasında mufassal tahrir, muhasebe-icmal; XVII. ve XVIII. yüzyıllar arasında avârız, cizye ve XIX. yüzyılda temettuat defterleridir. Bu defterler güncel tarih çalışmalarında nüfus ve iskân ilgili çok önemli veriler içermektedirler. Bu çalışmada, söz konusu verilerden hareketle Arhavi kazasının 1583-1681/1682 yılları arasındaki nüfusu, yerleşim durumu ve yerleşim yerlerindeki sürekliliğini belirlemek amaçlanmaktadır. Bu amaç doğrultusunda Arhavi'nin 1583 yılındaki idari statüsü ve tahmini nüfusu ile 1681/1682 tarihli Avârız defterinden elde edilen veriler mukayese edilmiştir. Bu mukayese sonucunda elde edilen nüfus verileri, mühimme kayıtları ile birlikte değerlendirildiğinde Osmanlı'nın Avrupa'da ve Kafkasya'da devam eden savaşların yanında Celali isyanları ile de uğraştığı anlaşılmaktadır. Bunun sonucunda Fındıklı, Arhavi, Hopa ve Gonio kazalarının olduğu bölgede 1583 ile 1681/1682 yıllarına ilişkin kayıtlarda nahiyelerdeki nefis ve köylerin büyük bir kısmında nüfus ve statü olarak değişiklikler yaşandığı görülmektedir.

Anahtar kelimeler: XVI. ve XVII. yüzyıllar, Osmanlı Devleti, Tahrir defterleri, Arhavi, nüfus, iskân.

An Evaluation on Settlement and Population of Arhavi (1583-1681/1682)

Abstract: The Ottoman State spreading over three continents with conquests, set policies in order to manage this vast geography well and thus consolidate its domination. One of these policies is the conduct of censuses to evaluate population and economic resources, necessary for the state's planning. Detailed taxation and accounting *icmal* registers between 16th and 17th centuries, *avarız* and *jizya* registers kept in the 18th and 19th centuries, and the *Temettuat* books of the 19th century assessed periodically cash and real wealth of the Ottoman Empire. These registers are a wealth of information for historical studies as they contain significant data in terms of settlement and population. This study, based on these data, aims to examine information about the population, settlement and the continuity of these settlements in Arhavi between the years 1583-1681/1682. For this purpose, the study compared data with regard to Arhavi's administrative status in 1583 and estimated population to the Avârız register of 1681/1682. Combined with information from the mühimme registers it is apparent that the

* Makalenin Geliş ve Kabul Tarihleri: 24.07.2020 - 14.04.2021

** Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Doktora öğrencisi. kenanayd@gmail.com, ORCID: 0000-0002-8567-2433

struggle of the ottoman empire with the the Celali Revolts in addition to the ongoing wars in Europe and the Caucasus resulted into significant population and status changes between the years 1583-1681/1682 in the region of Fındıklı, Arhavi, Hopa and Gonio districts.

Keywords: 16th and 17th Centuries, Ottoman State, Cadastral Record Books, Arhavi, Population, Settlement.

Giriş

Tarih araştırmalarında, nüfus ve iskân yapısında meydana gelen değişimleri belirlemede, devletin dönemsel gereksinimlerine göre XIV-XVI. yüzyıllar arasında düzenlemiş olduğu sayımlar neticesinde oluşturulan tahrir defterleri önemli bir yer teşkil etmektedir. Bu defterler, belli bir bölgenin, belli bir zaman dilimine ilişkin nüfus ve iskân yapısındaki değişimleri belirlemede önemli bir kaynak türüdür¹. XVI. yüzyılın sonlarından itibaren timar sisteminin² çözülmeye başlamasıyla birlikte Osmanlı Devleti iltizam³ sistemini daha fazla

¹ Tahrir ve tahrir defterleri hakkında daha ayrıntılı bilgi için bk. Ömer Lütfi Barkan, Türkiye’de İmparatorluk Devirlerinin Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hâkana Mahsus İstatistik Defterleri, *İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi Mecmuası*, 1940, C. II, ss. 20-59; Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi I*, (Trc, Halil Berktaş), Eren Yayınları, İstanbul, 2000, ss. 175-185; Halil İnalçık, *Devlet-i Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-1*, İstanbul, 2009, ss. 217-225; Mehmet Öz, “Tahrir”, *DİA*, C. 39, İstanbul, 2010, ss. 425-429; Mehmet Öz, *XV-XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı*, Ankara, 1999a, ss. 4-8; W. Heath Lowry, *Trabzon Şehrinin İslamlaşma ve Türkleşmesi 1461-1583*, Trc, Demet ve Heath Lowry, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 3.Baskı, İstanbul, 2005, ss. 148-157; Osman Gümüşçü, *XVI. Yüzyıl Larende (Karaman) Kazasında Yerleşme ve Nüfus*, Ankara, 2001, ss. 6-10; Osman Gümüşçü, “Osmanlı Mufassal Tahrir Defterlerinin Türkiye’nin Tarihi Coğrafyası Bakımından Önemi”, *XIII. Türk Tarih Kongresi 4-8 Ekim 1999 Kongreye Sunulan Bildiriler III.Cild III. Kısım*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2002, ss. 1-15; Feridun Emecen, “Sosyal Tarih Kaynağı Olarak Osmanlı Tahrir Defterleri”, *Tarih ve Sosyoloji Semineri-Bildiriler*, İstanbul, 1991, ss. 143-156; Mesut Elibüyük, “Türkiye’nin Tarihi Coğrafyası Bakımından Önemli Bir Kaynak, Mufassal Defterler”, *Coğrafya Araştırmaları*, C. II, S. 2, Ankara, 1990, ss. 11-32; Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri I. Kitap* İstanbul, 1990, ss. 10-11; Erhan Afyoncu, *Defterhane-i Amire (XVI.-XVIII. Yüzyıllar)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2014, ss. 17-24.

² Osmanlılarda devlete ait toprakların askerî ve idarî gayelerle tahsisine dayalı sistem olarak nitelenen timar sistemi hakkında bk. Ömer Lütfi Barkan, “Timar”, *İslam Ansiklopedisi*, C. XII/1, Milli Eğitim Basımevi, 1979, ss. 286-333; Halil İnalçık, “Timar”, *DİA*, C. XLI, İstanbul, 2012, ss. 168-173; Nicoara Beldiceanu, *XIV. Yüzyıldan XVI. Yüzyıla Osmanlı Devleti’nde Timar* (Çev. Mehmet Ali Kılıçbay), Teori Yayınları, 1. bs., Ankara, 1985.

³ “İltizam” sistemi hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Mehmet Genç, “İltizam”, *DİA*, C. 22, İstanbul, 2000, ss. 154-158.

uygulamaya başlamıştır. XVII. yüzyıla kadar olağanüstü hallerde toplanan avâız vergisi, bu dönemde devletin nakit ihtiyacını karşılamak için cizye vergisi ile birlikte düzenli olarak toplanan en önemli gelir kaynağı durumuna gelmiştir. Avarız ve cizye vergileri, dönemsel ve bölgesel olarak tek tek veya gruplar halinde şahıslardan alınmıştır. Avarız ve cizye defterlerinde vergiye tâbi Müslim-gayrimüslim, evli-bekar, vergiye tâbi-muaf, engelli ve askeri gibi nüfus ile alakalı ayrıntılı veriler dikkatle kaydedilmiştir. Dolayısıyla söz konusu defterler, bu niteliğiyle esas olarak dönemin demografi tarihi açısından önemlidir ve istatistiksel değeri de bununla sınırlıdır⁴. Bununla birlikte mufassal avâız tahrirleri, iskân yerlerinde meydana gelen değişiklikleri tespit etme hususunda önemli veriler ihtiva etmektedir (Özel, 1999, s. 740). Elde edilen veriler ile arşiv belgelerindeki savaş, baskın, isyan, antlaşmalar, kıtlık ve hastalık gibi tarihi yaşanmışlıklar buluşturularak siyasi, iktisadi ve sosyal tarih bağlamında genel değerlendirmeler yapılabilir. Tarih çalışmalarının büyük bir kısmı bu yöntem ile şekillendirilebilmektedir.

Sosyal ve iktisadi tarih denildiğinde ele alınması gereken asıl unsur, insandır. İnsanın oluşturduğu yerleşimler ve bu yerleşimlerin devamlılığında yağış, sıcaklık, yükseklik, yeraltı, yerüstü su kaynakları ve orman gibi fiziki coğrafya faktörlerinin yanında tarım, ulaşım, madencilik, sanayi, ticaret ve turizm gibi beşeri ve ekonomik coğrafya faktörlerinin de etkili olduğu unutulmamalıdır (Koç, 1989, ss. 25-26). Yukarıda değinilen koşulların etkisi ve insan topluluğunun çabası ile oluşturulan bir yerleşim, başka bir insan topluluğunun saldırısı⁵, kıtlık (Karademir, 2014, ss. 73, 74), salgın hastalık (Karademir, 2014,

⁴ Avâız vergisi ve defteri hakkında ayrıntılı bilgi için bakınız. Oktay Özel, “17. Yüzyıl Osmanlı Demografi ve İskan Tarihi İçin Önemli Bir Kaynak: “Mufassal” Avâız Defterleri, *XII. Türk Tarih Kongresi (12-16 Eylül 1994, Ankara), Kongreye Sunulan Bildiriler*, Vol. 3, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1999, ss. 735-744; Oktay Özel, “Avarız ve Cizye Defterleri”, *Osmanlı Devleti’nde Bilgi ve İstatistik, Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, Ankara, 2000. ss. 33-50; Halil Sahillioğlu, “Avâız”, DİA, C. 4, İstanbul, 1991, ss. 108-109; Mehmet Öz - Fatma Acun, Orta Karadeniz Tarihinin Kaynakları VII Karahisar-ı Şarkî Sancağı Mufassal Avâız Defteri (1642-1643 Tarihli), Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2008, ss. XVII-XXV; Mehmet Öz, Orta Karadeniz Tarihinin Kaynakları VIII Canik Sancağı Avâız Defterleri (1642), Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2008, ss. XIII-XVI; M. Hanefi Bostan, “XVII. Yüzyıl Avâız ve Cizye Defterlerine Göre Of Kazasının Nüfusu ve Etnik Yapısı”, *XIV. Türk Tarih Kongresi, Bildiriler*, Cilt II/I. Ankara, 2002, ss. 413-429.*

⁵ İnalçık bu çalışmasında, XVII. yüzyıl içerisinde Kazakların Karadeniz sahilinde etkili olan saldırılarından bahsetmektedir. Ayrıntılı bilgi için bk. Halil İnalçık, “Karadeniz’de Kazaklar ve Rusya: İstanbul Boğazı Tehlike’de”, *Çanakkale Savaşları Tarihi C. I*, (Ed. Doç. Dr. Mustafa Demir), Değişim Yayınları, İstanbul, 2008, ss. 59-64.

ss. 74, 87, 167) ve göç⁶ gibi etkenlerle tahrip olmakta veya yok olmaktadır⁷. Bahse konu olası etkenler, Arhavi kazası için de geçerlidir.

Arhavi, Doğu Karadeniz sahil şeridinde yer alan, küçük, oldukça yeşil fakat coğrafi koşulları nedeniyle tarım yapmanın zor olduğu bir kazadır. Fındık, çay ve bahçecilik gibi kısıtlı tarımsal faaliyetlere dayalı ekonomik yapısı nedeniyle sürekli göç vermektedir. Bu zorlu yaşam koşullarının yanında savaş, baskın, isyan gibi tarihi olayların da bölgeyi dolayısıyla Arhavi kazasını etkilediği görülmektedir (Aydın, 2018, ss. 15-19, 114). Yukarıda değinilen etkiler göz önünde bulundurularak yapılan bu çalışmada Arhavi kazasının 1583 tahririndeki nüfus verileri ve iskân yerleri ile 1681/1682 tahririndeki⁸ nüfus verileri ve iskân yerlerinde meydana gelen değişiklikler belirlenecektir. Bu sayede XVI. ve XVII. yüzyıllar arası Arhavi tarihine dolayısıyla Osmanlı tarihinin bir dönemine ilişkin tespitler yapılacaktır.

1. Kaynaklar Hakkında

Devlet Arşivleri Başkanlığı ile Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Tapu Arşiv Daire Başkanlığı Kuyud-ı Kadime Arşivi'nde, Osmanlı Devleti tarafından Doğu Karadeniz bölgesi hakkında bilgi ihtiva eden; 1486 (BOA-MAD-828), 1515 (BOA-MAD-52), 1554 (BOA-TD-288), 1564 (BOA-TD-442) ve 1583 (TKGM-KKA--TD-122) tarihli tahrir defterleri, 1515 (BOA-TD-53), 1584 (TKGM-KKA-TD-327, BOA-TD-1031, BOA-TD-613) tarihli icmal defterleri ve 1530 (BOA-TD-387) tarihli Muhasebe-icmal defterleri bulunmaktadır (Aydın, 2018, ss. 21-30). Bu sayede, XV. ve XVI. yüzyılın içerisinde Doğu Karadeniz yöresinin dolayısıyla Arhavi kazasının nüfusu, iskânı, ekonomik ve sosyal yapısı hakkında değerlendirmeler yapılabilmektedir⁹.

1583-1681/1682 seneleri arasında nüfus ve iskân yerlerinde meydana gelen değişimlerin tarihsel süreçte tespit edilmesinin hedeflendiği bu çalışmada kaynak olarak KK.d-2697 numaralı Mufassal avâriz defteri ele alınmıştır.

⁶ Göç ve göçü tetikleyen unsurlar hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Kemal. H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, İstanbul, 2003, ss. 3-8; Justin McCarthy, *Ölüm ve Sürgün-Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kıyımı: 1821-1922*, (Çev. Fatma Sarıkaya), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2014.

⁷ Ömer Lütfi Barkan, "Tarihi Demografi" Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi". *İstanbul Üniversitesi Türkiyat Mecmuası*, C. X, İstanbul, 1953. ss. 17-18; Mehmet Öz, "Bozok Sancağı'nda İskân ve Nüfus (1539-1642)". *XII. Türk Tarih Kongresi*, C. II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1999b, s. 792; Oktay Özel, *Türkiye 1643 Goşa'nın Gözleri*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013, s. 37; Suraiya Faroqhi, *Devletle Başa Çıkmak*, (Çev. Hamide Koyukan Bejsovec), Alfa Yayınları, İstanbul, 2016, ss. 103-120; Lowry, a.g.e., 2005, s. 24.

⁸ BOA. KK.d, MK, nr.2697 (H.1092-1093/M.1681-1682).

⁹ Yazar bu çalışmasında Arhavi, Hopa ve Fındıklı kazaları hakkında değerlendirme yapmaktadır. Bk. Aydın, a.g.e., 2018.

Defter, 32x11 ölçülerinde 131 varaktan oluşmaktadır. Defterin, 1, 30, 47-48, 60, 91 ve 120a-121a numaralı varakları boş durumdadır. Defterin fihristi Trabzon ve Gonio Livaları olarak ayrılmış olup; Trabzon, 1-99a varaklar ve Gonio Livası 99b-131b. varakları arasında yer almaktadır. Gonio Livası; Gonio (99b-103a), Arhavi (103a-107a), Viçe (107a-110a), Atina (110a-119a) ve Hemşin (121b-131b) kazalarından oluşmaktadır. Defter sayfalarındaki tarihlendirmelere göre, Gonio sancağında 1092/1681 yılında başlayan tahririn Atina kazasında 1093/1682 yılında tamamlandığı görülmektedir. Yine aynı sayfada bulunan kayıttan anlaşıldığı kadarıyla defterin tahrir emini Ali Muhammed isimli zattır¹⁰.

2. Arhavi Kazası'nın Nüfusu

1583 tahririnde 15.827 kişi olarak hesap edilmiş olan Arhavi kazasının tahmini nüfusunun 1681/1682 tahririnden elde edilen nüfus verilerine göre tahminen 8.375 kişiye düşmüş olduğu görülmektedir¹¹. Bu düşüşün sebeplerini bütün tarihçilerin kabul etmiş olduğu XVI. ve XVII. yüzyıllar arasında Osmanlı sahasında yaşanmış olan olaylarda aramak, Arhavi tarihine ilişkin saptamalar yapmakta doğru bir yöntem olacaktır. İlk adım olarak, defterlerden elde edilen veriler ile arşivlerde bulunan müteferrik belgeler tarihsel süreçte bir arada değerlendirilmiştir. İkinci adım, XVI. ve XVII. yüzyıl vakayinamelerini incelemek, üçüncü adım ise XVI. ve XVII. yüzyıllara ilişkin Osmanlı ve yabancı ülke yetkililerinin yazmış olduğu raporları belirleyebilmek aşamasıdır. Dördüncü adım, bu konu üzerine bütün bilimsel çalışmaları incelemek, beşinci adım ise bütün bu çalışmalarda tespit edilen tarihi olayların Arhavi nüfusuna ve iskân yerlerine etkisini ve sonuçlarını belirlemek olmuştur. Bu tespitler neticesinde Arhavi kazasının iskân yerleri ve tahmini nüfusunda meydana gelen değişimleri, arşiv belgeleri temelinde anlatmaya geçmeden evvel Osmanlı Devleti'nin XVI. ve XVII. yüzyıllar arasındaki koşullarına çok kısa olarak değinmek faydalı olacaktır.

XV. ve XVI. yüzyıl içerisinde düzenlenen sayımlar neticesinde oluşturulan mufassal tahrir defterleri, devletin mal varlığını iyi organize ettiğini göstermektedir. Bu organizasyonun temelini oluşturulan timar sistemi sayesinde ise devlet, kontrolü elinde tutmaktadır. Bu dönemde, reâyadan tahsil edilen vergilerden ve savaşlardan elde edilen kazanımlar ile Osmanlı Devleti ekonomik anlamda dengeyi sağlamış gözükmektedir. Ancak, XVI. yüzyılın dördüncü çeyreği ve XVII. yüzyıl, devletin ekonomik anlamda sıkıntı yaşadığı ve değişim sancıları çektiği bir dönemdir (Özel, 2013, ss. 126-127). Bu dönemde Osmanlı Devleti savaşlarda birbiri ardına aldığı yenilgilerin sebep

¹⁰ Bk. BOA. KK.d, MK, nr.2697 v.119b.

¹¹ Arhavi kazasının 1583 senesine ait nüfus verileri "Ankara Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü, Kuyûd-ı Kadîme Arşivi, Tahrir Defterleri (TKGM-KKA-TD.d; 122) numaralı" defterden elde edilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. Aydın, a.g.e., 2018, ss. 83-84.

olduğu ekonomik kriz ile mücadele etmektedir. Bu kriz ile beraber devletin ülke içerisinde kontrolü kaybetmeye başladığı, suhte olaylarının ardından gelen Celali isyanlarında ve “Büyük Kaçgunluk” olarak ifade edilen olaylarda kendisini göstermektedir¹².

3. 1583 ve 1681/1682 Tahrirlerine Göre Arhavi Kazasının Yerleşimlerinde Meydana Gelen Değişiklikler

Arhavi kazası, 1486-1515-1530 tahrirlerinde Rum Beylerbeyliği'ne tâbi Trabzon sancağının bir kazasıdır (Aydın, 1998, ss. 46, 230-232). 1554 tahririnde Erzurum Beylerbeyliği'ne tâbi Trabzon sancağına bağlıdır. 1564 tahririnde Erzurum Beylerbeyliği'ne tâbi Batum sancağına bağlıdır. 1564-1583 yılları arasında Trabzon ve Batum sancaklarından müteşekkil Trabzon-Batum eyaleti kurulur. 1583 tahririnde Arhavi kazası, Trabzon-Batum eyaletine tâbi Batum sancağına bağlı görünmektedir¹³. 1681/1682 tahririnde ise Arhavi, kaza statüsünü devam ettirmekle birlikte sancak yapısı değişmiştir. 1515-1583 yılları arasında Arhavi kazasına bağlı olan Gonio nahiyesi, 1681 yılında sancak statüsüne yükseltilmiş ve Arhavi kazası, bu sancağa bağlanmıştır¹⁴. Mühimme defterlerinde yer alan bir kayıta, 1610 senesinde “Gonio kalesinin sancak yoluyla Batum Beylerbeyi'nin oğlu Ahmed'e verildiği” belirtilmektedir¹⁵. 1628 tarihli bir diğer belgede ise “Goniya Sancakbeyliği'nin, gösterdiği gayretten dolayı hâlen bu görevi yürütmekte olan Hasan Bey uhdesinde ibkâ kılındığı ve onun da sancağın muhafazası ve reâyanın idaresi hususlarında bundan sonra da aynı gayreti göstermesi gerektiği belirtilmektedir”¹⁶. Bazı kaynaklarda Trabzon-Batum Beylerbeyliği'nin Trabzon ve Batum sancaklarından oluştuğu ifade edilmektedir (Akgündüz, 2015, ss. 516-517). Oysa yukarıda değinilen mühimme kayıtları ve 1681/1682 tarihli defter, Gonio'nun sancak olduğunu teyit eder niteliktedir¹⁷.

¹² Osmanlı'nın dönemselsel olarak yaşamış olduğu suhte ve celali isyanlarına ilişkin ayrıntılı bilgi için bk. Mustafa Akdağ, *Celali İsyânları (1550-1603)*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara, 1963; Mustafa Akdağ, “Celali İsyânlarından Büyük Kaçgunluk (1603-1606)”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü, Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. II, ss. 2-3, Ankara, 1964, ss. 1-51; William. J Griswold, *Anadolu'da Büyük İsyân (1591-1611)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2002, ss. 1-17.

¹³ Tablo-I'de kayıt altına alınmış olan 1486-1583 yılları arasında Arhavi kazasına ilişkin nüfus ve idari yapılanmanın ayrıntıları hakkında bk. Aydın, a.g.e., 1998, ss. 37-38, 258-259.

¹⁴ Bk. BOA. KK.d, MK, nr.2697, v.1b, 103a-106b.

¹⁵ Bk. BOA-MD, C. 78/283 (1018/1610).

¹⁶ Bk. BOA-MD, C.83/97 (1037/1628).

¹⁷ Bk. BOA. KK.d, MK, nr.2697, v.1b.

Tablo 1. Arhavi Kazasında Sancak Değişim Süreci (1486-1681/1682)

1486	MAD-828	1515	TD-52	1530	TD-387	1554	TD-288	1564	TD-442	1583	TD-122	1681	KK.d-2697
Rum Beylerbeyliği		Rum Beylerbeyliği		Rum		Erzurum		Erzurum		Trabzon-Batum		Trabzon-Batum	
Müstakil Sancak		Müstakil Sancak		Beylerbeyliği		Beylerbeyliği		Beylerbeyliği		Beylerbeyliği		Beylerbeyliği	
Trabzon Sancağı		Trabzon Sancağı		Trabzon Sancağı		Trabzon Sancağı		Batum Sancağı		Batum Sancağı		Gonio Sancağı	

Arhavi kazası, 1486 tahririnde Arhavi/Laz nahiyesinden oluşan bir kazadır. 1515-1530-1554-1564 ve 1583 tahrirlerine göre ise Arhavi-Laz, Gonio, Vilayet-i İskele ve Vilayet-i Bağobit nahiyelerinden oluşmaktadır. 1681/1682 tahriri incelendiğinde ise bu idari yapılanmanın büyük bir değişikliğe uğradığı görülmektedir¹⁸. 1583-1681/1682 yılları arasındaki idari yapılanmada meydana gelen değişikliği anlatmak için tahririn yapıldığı esnada izlenen yola göre değerlendirme yapmak, idari değişikliğin ve yerleri belirlenemeyen köylerin belirlenmesi açısından katkı sağlayıcı niteliktedir.

Tahrir defteri incelendiğinde, tahriri gerçekleştiren tahrir emini veya katibinin bölgeyi çok iyi bildiği ve tahriri hızla bitirebilecek rotayı belirlediği anlaşılmaktadır. Tahrirde önce Gonio kazasına bağlı Kadabhiya¹⁹ Maradid²⁰, Meyrevet maa Siminvat²¹ ve Makho²² köyleri kayıt altına alınmıştır. Sonra, Çoruh nehri boyundaki köylerden Tıhırnal maa Ombolo/Anebolu²³, Halinar maa Ulukbaş²⁴ köyleri deftere kaydedilmiştir. Bu köylerin devamında Nefs-i Gonio gelmektedir. Fakat defter kayıtlarında nefis-i Gonio bulunamamıştır²⁵. Gonio'dan sonra 1583 tahririnde Kıvarivat²⁶ olarak kaydedilmiş olan köy, 1681 tahririnde Karye-i Kireçhane'dir²⁷. Kıvarivat'ın devamında sahil boyunca

¹⁸ Değişikliklere ilişkin ayrıntılar için bkz. Tablo-I ve Tablo-VII.

¹⁹ Bk. BOA. KK.d, MK, nr.2697, v.99b.

²⁰ Bk. BOA. KK.d, MK, nr.2697, v.99b.

²¹ Bk. BOA. KK.d, MK, nr.2697, v.99b-100a.

²² Bk. BOA. KK.d, MK, nr.2697, v.100a.

²³ Bk. BOA. KK.d, MK, nr.2697, v.100a.

²⁴ Bk. BOA. KK.d, MK, nr.2697, v.100a-100b.

²⁵ Evliya Çelebi'nin seyahatnamesinde Gonio'dan bahsedilirken kalesine özellikle vurgu yapılır. Evliya Çelebi, Gonio kalesinin önemini "Sefer (savaş) sırasında kanun üzere cebelüleriyle sekiz yüz asker olur. 300 adam da paşasının askeri olur. Ama Mikrilistan ağzında sınırların bitimi olduğundan yukarıda yazılan askerler bir sefere görevli olmayıp bu kaleyi muhafaza ederler. Kale muhafızı ve 500 kale neferatları vardır. Bir oda dergah-ı ali yeniçerileri 800 neferatıyla çorbacıları, gece ve gündüz nöbet beklerler." şeklinde açıklamaktadır. Bilgi için bk. (Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, İstanbul, 2006, C. II/I. Kitap, s. 118). Askeri açıdan önemli bir yer olan nefis-i Gonio'nun niçin kaydedilmediği tam olarak tespit edilememiştir.

²⁶ Günümüz Gürcistan sınırları dahilinde bulunan bir köydür.

²⁷ Bk. BOA. KK.d, MK, nr.2697, v.100a-100b.

dizilmiş olan Sarpu, Makriyalı²⁸, Misopotamya²⁹, Abislaha³⁰ ve Başköy maa Ostorovil³¹ köyleri kaydedilmiştir. 1583 tahririnde köy statüsünde olan Ostorovil, 1681/1682 tahririnde köy statüsü kazanmış olan Başköy'e tâbi bir mahalle statüsüne düşürülmüştür. Bu köyler, 1583 tahririnde Arhavi nahiyesine tâbi köyler olarak kaydedilmiş olmalarına rağmen 1681/1682 tahririnde Gonio kazasının idari sınırları içerisine dahil edilmişlerdir.

Abislaha köyünden sonra sahilten uzaklaşarak, iç kesimde bulunan Selim dağı yolundan 1583 yılında Vilayet-i Bağobit denilen bölgeye tâbi Succine, Çikaid/Çuvared, Erciye/Arçved³², Lohaye/Lohye³³, İpsicine³⁴ köyleri kayıt altına alınmıştır. 1583 tahrir kayıtlarında Bahiya ismiyle kaydedilmiş köy gözükmemekle beraber 1681/1682 tahririnde Oskoroviçi³⁵ adı altında kaydedilen köyün Bahiya köyü olması ihtimal dahilindedir. 1583 tahririnde Vilayet-i Bağobit nahiyesinin idare merkezi olduğu düşünülen Nefs-i Bağobit, 1681/1682 tahririnde "Bağobit nam-ı diğer Beglevan"³⁶ adı altında köy statüsünde kayıt altına alınmıştır. 1583 tahririnde Arhavi kazasına tâbi gözükken Vilayet-i Bağobit 1681/1682 tahririnde lağvedilmiş ve bütün köyleri Gonio kazasına bağlanmıştır. 1583 tahririnde Vilayet-i İskele nahiyesine tâbi Borçka³⁷ köyü, 1681/1682 tahririnde Gonio kazasına kaydedilmiş ve Gonio kazasının 1681/1682 tarihli idari ünitesi belirlenmiştir.

1583 tahrir kayıtlarına göre Arhavi kazasının güney ucu olan Vilayet-i İskele'ye tâbi Borçka köyünün kaydedilmesinden sonra kuzeye doğru sayım işlemi devam etmiştir. Arhavi kazasının tahririne geçildikten sonra ilk olarak 1583 tahririnde Vilayet-i İskele'ye tâbi olan Mamanat/Elmalı³⁸ köyü, 1681/1682 tahririnde müstakil köy olarak Arhavi kazasına bağlanmıştır. Devamında, 1583 yılında Arhavi kazasına tâbi olan Vilayet-i İskele nahiyesi, ismen değişikliğe uğramış ve 1681/1682 tahririnde Chalazeni³⁹ ismini almıştır. 1515-1530-1554-1564 ve 1583 tahrirlerinde Vilayet-i İskele'ye tâbi olan köyler, Chalazeni nahiyesine tâbi olmuşlardır⁴⁰. Chalazeni/Düzköy köyü 1681/1682 tahririnde

²⁸ Bk. BOA. KK.d, MK, nr.2697, v.100a-100b.

²⁹ Bk. BOA. KK.d, MK, nr.2697, v.100b-101a.

³⁰ Bk. BOA. KK.d, MK, nr.2697, v.101b-102a.

³¹ Bk. BOA. KK.d, MK, nr.2697, v.101b.

³² Bk. BOA. KK.d, MK, nr.2697, v.102a.

³³ Bk. BOA. KK.d, MK, nr.2697, v.102a-102b.

³⁴ Bk. BOA. KK.d, MK, nr.2697, v.102b.

³⁵ Bk. BOA. KK.d, MK, nr.2697, v.102b.

³⁶ Bk. BOA. KK.d, MK, nr.2697, v.102b.

³⁷ Bk. BOA. KK.d, MK, nr.2697, v.103a.

³⁸ Bk. BOA. KK.d, MK, nr.2697, v.103a-103b.

³⁹ Bk. BOA. KK.d, MK, nr.2697, v.103b.

⁴⁰ Bk. BOA. KK.d, MK, nr.2697, v.103a-104b.

nahiye merkezi olmuştur. Tahririn devamında Nefs-i Chalazeni⁴¹ ile Çat-Demirciler Köyü-(Çat Mahallesi)⁴², Kostaniç/Kostaneti-Demirciler Köyü-(Kestane Mahallesi)⁴³, Dakvara/Vakora/Demirciler Köyü-(Küçükköy Mahallesi)⁴⁴, Makreti/Demirciler Köyü-(Topçular Mahallesi)⁴⁵, Şahandoro/Fındıklı⁴⁶ köyleri kayıt altına alınmıştır. 1583 tahririne göre idari ünitelerin sayısında eksilme olmayıp 1681/1682 tahririnde ayrıca Pançvati/Demirciler Köyü-(Pancarlı Mahallesi)⁴⁷ ve Orvo/Ovru/Demirciler Köyü (Ovru Mahallesi)⁴⁸ isimli iki yeni köy kaydedilmiştir.

1681/1682 tahrir kayıtlarına bakıldığında kuzeye doğru gidilerek, günümüz Hopa kazası sınırlarında tahrir işlemi devam etmiştir. Sırası ile Başköy, Hopa⁴⁹, Sundura⁵⁰ ve Kise (Sugören) maa mahallat-ı Pançol/Yeşilköy, Has/Başkise, Peroniti/Çaçorivat ve Buçe⁵¹ köyleri mahalle statüsünde kayıt altına alınmışlardır. Kise köyünün Buçe (Güvercinli) mahallesi olarak kaydedilen köy, denizden oldukça içeride bir yerdedir⁵². Tahrir heyeti, Buçe'den sahildeki Arhavi köyüne inerken arada bir noktadaki⁵³ yeri, daha önceki çalışmalarda tespit edilememiş olan Kondorakis⁵⁴ köyünü kaydetmiştir. Devamında kaydedilmesi gereken Arhavi köyü yerine günümüz Arhavi kaza merkezinin mahallelerinden olan Çarnovat/Canovat⁵⁵, köy olarak kaydedilmiştir. Çarnovat'dan güneye doğru devam eden Arhavi (Kapisre) deresi boyunca Kordelit (Konaklı) maa Çukulit⁵⁶, Çiryazen/Kemerköprü⁵⁷ köyleri yazıldıktan

⁴¹ Bk. BOA. KK.d, MK, nr.2697, v.103b.

⁴² Bk. BOA. KK.d, MK, nr.2697, v.103b.

⁴³ Bk. BOA. KK.d, MK, nr.2697, v.103b.

⁴⁴ Bk. BOA. KK.d, MK, nr.2697, v.103b-104a.

⁴⁵ Bk. BOA. KK.d, MK, nr.2697, v.104a.

⁴⁶ Bk. BOA. KK.d, MK, nr.2697, v.104a.

⁴⁷ Bk. BOA. KK.d, MK, nr.2697, v.104a.

⁴⁸ Bk. BOA. KK.d, MK, nr.2697, v.104a-104b.

⁴⁹ Bk. BOA. KK.d, MK, nr.2697, v.104b.

⁵⁰ Bk. BOA. KK.d, MK, nr.2697, v.104b-105a.

⁵¹ Aslında her biri sahilden başlayarak Hopa kazası sahilinden güney-batı yönünde iç kesime doğru dizilmiş köyler olup, buraya mahalle kaydı olarak verilmişlerdir. 1583 tahririnde her biri hisse olarak ayrı ayrı kaydedilmiş olmasına rağmen 1681 tahririnde toplu olarak yazıldıkları için köylerin nüfusu ayrı ayrı tespit edilememiştir. Bk. BOA. KK.d, MK, nr.2697, v.105a.

⁵² Ek-1 haritaya bk.

⁵³ Köydeki askeri nüfusun fazlalığından dolayı denize çok yakın bir yer olduğu düşünülmektedir.

⁵⁴ Bk. BOA. KK.d, MK, nr.2697, v.105b.

⁵⁵ Bk. BOA. KK.d, MK, nr.2697, v.105b-106a.

⁵⁶ Bk. BOA. KK.d, MK, nr.2697, v.106a.

⁵⁷ Bk. BOA. KK.d, MK, nr.2697, v.106a.

sonra Sidre (Derecik)⁵⁸ maa mahallat-i Çağalit⁵⁹, Kvasubara, Çukalvati/Kestanealan⁶⁰, Napsid/Yukarı Şahinler⁶¹ ve Kutunid/Tepeyurt-Şenköy⁶² köyü, mahalleleri ile beraber kaydedilmiştir. Devamında karşı vadi olarak tanımlanabilecek Kamilet vadisinin yukarısındaki Orçü/Başköy⁶³, kayıt altına alınmıştır. Arhavi kazası için tahrir, Orçü köyü ile son bulmaktadır.

Tablo 2. Arhavi Kazasında Bulunan Nahiyelerin Değişim Süreci (1486-1681/1682)

1486	MAD-828	1515	TD-52	1530	TD-387	1554	TD-288	1564	TD-442	1583	TD-122	Kaza	1681 KK.d-2697				
Kaza	Nahiye	ArhaviLaz	Kaza	Nahiye	ArhaviLaz	Kaza	Nahiye	ArhaviLaz	Kaza	Nahiye	ArhaviLaz	Kaza	Nahiye	X			
Arhavi		Arhavi	Nahiye	Vilayet-i İskele	Arhavi	Nahiye	Vilayet-i İskele	Arhavi	Nahiye	Vilayet-i İskele	Arhavi	Nahiye	Vilayet-i İskele	Arhavi	Nahiye	Chalazeni	
			Nahiye	Vilayet-i Bağobit		Nahiye	Vilayet-i Bağobit		Nahiye	Vilayet-i Bağobit		Nahiye	Vilayet-i Bağobit	Gonio	X		
			Nahiye	Gonio		Nahiye	Gonio		Nahiye	Gonio		Nahiye	Gonio	Nahiye	Gonio	Nahiye	X
														Viçe			

Arhavi kazasının idari yapılanmasında meydana gelen değişiklikler, Gonio kazasına göre daha ayrıntılıdır. 1583 tahririnde “nam-ı diğer” alt başlığı ile Kise köyüne bağlı Buçe, Peroniti, Pançol yerleşimlerine 1681/1682 tahririnde mahalle statüsü verilmiştir. 1583 tahririnde Başkise adı altında kaydedilmiş olan köy, Mahalle-i Has olarak kaydedilmiştir. Yine 1583 tahririnde 2 hisseli köy olarak gözükten Sidre köyü, 5 mahallesi olan bir köy olarak kaydedilmiştir. 1583 tahririnde Sidre/Tepecik “nam-ı diğer Kutunid” olarak kaydı yapılan yerleşim, mahalle olarak kaydedilmiştir. 2 hisse olarak kaydedilmiş olan köy, statü değişikliğine uğramıştır. Arhavi kazasına ilişkin en önemli ayrıntı, 1486-1583 yılları arasındaki 6 tahrir döneminde de kayıt altına alınmış olan Arhavi köyünün 1681/1682 tahririnde gözükmemesidir. Çarnovat/Canovat köyünün, Arhavi köyünün yerine kaydedilmiş olduğu düşünülmektedir.⁶⁴

1681/1682 tahririnde Viçe kazası adı altında kurulmuş olan kazaya bağlı idari üniteler, 1583 senesinde Arhavi kazasının Arhavi-Laz nahiyesine tâbi olan idari ünitelerdir. 1681/1682 tahrir güzergahı takip edildiğinde, Orçü köyünden sahile doğru devam eden tahrir rotasında önce günümüz Arhavi kazasına bağlı

⁵⁸ Bk. BOA. KK.d, MK, nr.2697, v.106a-106b.

⁵⁹ Bk. BOA. KK.d, MK, nr.2697, v.106a.

⁶⁰ Bk. BOA. KK.d, MK, nr.2697, v.106a.

⁶¹ Bk. BOA. KK.d, MK, nr.2697, v.106a-106b.

⁶² Bk. BOA. KK.d, MK, nr.2697, v.106b.

⁶³ Bk. BOA. KK.d, MK, nr.2697, v.106b-107a.

⁶⁴ 1681 tahririnde okunan Çarnovat köyü “Harita Genel Müdürlüğünün 1/200.000 ölçekli Rize paftası üzerinden tespit edilmiştir. Bk. BOA. KK.d, MK, nr.2697, v.105b-106a.

Yakovit/Kavak⁶⁵ ve Kapisre/Kapistro-Arhavi Kale Mahallesi⁶⁶ köyleri kaydedilmiştir. Sonrasında, Kapisre'den sahil boyu devam edilerek Moksohora/Kıyıcık⁶⁷ köyü kaydedilmiştir. Moksohora'dan sahil boyu batıya doğru devam edildiğinde Sumlı vadisine girilir ve Sumlı (Sümer)⁶⁸ maa mahallat-ı Kutunid⁶⁹ ve Sayad⁷⁰ ve Canatoryan⁷¹ ve Martinvat/Durmati/Ulaş Köyü⁷² ve Kala-i Gurubit (Zatrikando>Trevendi>Derbend)⁷³ köyü kaydedilmiştir. Devamında Abu (Çağlayan)⁷⁴ maa mahallat-ı Tursular⁷⁵ ve Galekara/Elakre⁷⁶ köyü, ardından Karye-i Nefs-i Viçe/Fındıklı Kazası⁷⁷ bölgesi 14 mahalle olarak kaydedilmiştir. Kvaçure maa Gavra, Budıva, Kenki, Manastır maa Kıvatanovat ve Gulivat isimli mahalleler, günümüz Fındıklı kazasının Hürriyet mahallesindeki yerleşimlerdir (Bucaklışi; Aleksiva, 2009, ss. 161-176). Çatalmançha maa Kamaşen/Paçva (Bucaklışi; Aleksiva, 2009, s. 170) mahallesi ise Fındıklı kazasının Yeni mahalle bölgesinde tespit edilen yerleşimdir. Bu yerleşimler, zamanla gelişerek daha büyük mahalleler oluşturmuşlar ve statü değişikliğine uğramışlardır. Bununla birlikte, halkın hafızasında ismen varlıklarını devam ettirdikleri anlaşılmaktadır. Tablo-III'de ayrıntılı olarak verilen günümüz Viçe/Fındıklı kazasının Avcılar/Andravati, Çınarlı/Savaskir, Tepecik/Zebeliti, Tepecik mahallesi/Peteskiri, Arılı/Piskala, Hara ve Çakadon/Başköy köyleri “karye-i nefsi-i Viçe maa mahallat” ismi ile kaydedilmişlerdir (Bucaklışi ve Aleksiva, 2009, ss. 161-176). Viçe kazasının bir mahallesi olamayacak kadar birbirinden uzak olan yerleşimlerin tahrir heyeti tarafından yazımda kolaylık olması amacıyla bu şekilde kayıt altına alındığı düşünülmektedir⁷⁸. Tahrir kaydının devamında, önce Ek-1 haritada görünmekte olan Kamaşen ve Zuğu köylerinin arasındaki bir mevkiye olduğu düşünülen

⁶⁵ Bk. BOA. KK.d, MK, nr.2697, v.107a-107b.

⁶⁶ Bk. BOA. KK.d, MK, nr.2697, v.107b.

⁶⁷ Bk. BOA. KK.d, MK, nr.2697, v.107b.

⁶⁸ Bk. BOA. KK.d, MK, nr.2697, v.108a.

⁶⁹ Sümer köyünün mahallesidir. Bk. BOA. KK.d, MK, nr.2697, v.108a.

⁷⁰ Viçe/Fındıklı kazasının Saat köyü olabilir. Bk. BOA. KK.d, MK, nr.2697, v.108a.

⁷¹ Belirlenemedi. Bk. BOA. KK.d, MK, nr.2697, v.108a.

⁷² Martinvat>Rifatlı>Durmati ve günümüzde Arhavi Ulaş Köyü olması çok yüksek ihtimaldir. Bk. BOA. KK.d, MK, nr.2697, v.108a.

⁷³ 1681 tahririnde köy mevcudunun büyük kısmı askeri olarak kaydedilmiş olup, Arhavi ile Fındıklı arasında Derbend mevkişinin burası olması kuvvetle muhtemeldir. Bk. BOA. KK.d, MK, nr.2697, v.108a.

⁷⁴ Bk. BOA. KK.d, MK, nr.2697, v.108a-108b.

⁷⁵ Tespit edilemedi.

⁷⁶ Çağlayan köyü aksu mahallesinde bir mevki adıdır.

⁷⁷ Bk. BOA. KK.d, MK, nr.2697, v.108b-109a.

⁷⁸ Köylerin birbirlerinden uzak yerleşimler olduğunu görmek için bk. Ek. Gonio Sancağı 1681/1682 Tahrir Güzergahı Haritası.

Kokanvat/Kvakanvat⁷⁹ köyü daha sonra Zuğu/Sulak⁸⁰ köyü Çurçeva/Çınarlı⁸¹, mahalleleriyle beraber kaydedilmiştir. Zuğu köyünden sonra batıya doğru Canpet/Meyvalı⁸² köyü ve Canpet köyünden kuzeye, sahile doğru inilirken Gurupit/Yeniköy⁸³ ve Mekiskiri/Paçva/Yeni Mahalle⁸⁴ mevkileri, mahalle olarak kayıt altına alınarak⁸⁵ hem Viçe kazasının hem de 1681/1682 tarihli Gonio sancağının tahriri tamamlanmıştır.

Tablo 3. Viçe Kazası Mahalleleri

No	Defter Varak No	Mahalle isimleri	Mevcut Statü
1	BOA. KK.d, MK, nr.2697, v.108b	Mahalle-i Kvaçure maa Gavra	Fındıklı kazası Hürriyet mahallesinin bir bölgesidir.
2	BOA. KK.d, MK, nr.2697, v.108b.	Mahalle-i Budıva	Fındıklı kazası Hürriyet mahallesinin bir bölgesidir.
3	BOA. KK.d, MK, nr.2697, v.108b.	Mahalle-i Kenki	Fındıklı kazası Hürriyet mahallesinin bir bölgesidir.
4	BOA. KK.d, MK, nr.2697, v.108b.	Mahalle-i Manastır maa Kıvatanovat	Fındıklı-Hürriyet Mah.Mevkii.
5	BOA. KK.d, MK, nr.2697, v.108b.	Mahalle-i Gulivat	Fındıklı-Hürriyet Mah.Mevkii.
6	BOA. KK.d, MK, nr.2697, v.108b.	Mahalle-i Andravati	Avclar köyüdür.
7	BOA. KK.d, MK, nr.2697, v.108b	Mahalle-i Savaskir	Çınarlı/Çurçeva Köyünün Kirazlı mahallesidir.
8	BOA. KK.d, MK, nr.2697, v.108b.	Mahalle-i Zebeliti	Tepecik Köyü
9	BOA. KK.d, MK, nr.2697, v.108b	Mahalle-i Peteskiri	Tepecik Köyü mahallesidir.
10	BOA. KK.d, MK, nr.2697, v.108b	Mahalle-i Piskala	Arılı Köyü
11	BOA. KK.d, MK, nr.2697, v.108b-109a	Mahalle-i Canapilvat	Hara ve Piskala köyleri arasında bir mevkii olabilir.
12	BOA. KK.d, MK, nr.2697, v.109a	Mahalle-i Hara	Hara Köyü
13	BOA. KK.d, MK, nr.2697, v.109a	Mahalle-i Çakadon	Gürsu-Başköy
14	BOA. KK.d, MK, nr.2697, v.109a	Mahalle-i Çatalmançha maa Kamaşen	Fındıklı Kazası Yeni Mahalle'de bir mevki

1583 tahririnde 2 timar hisseli köy olan Sumlı (Sümer) köyü, 1681/1682 tahririnde 5 mahallesi olan köy statüsünde kaydedilmiş olup 1583 tahririnde bağımsız köy olarak kaydedilmiş olan Martinvat da 1681/1682 tahririnde Sumlı köyünün bir mahallesi olarak kaydedilmiştir. Abu (Çağlayan) köyü 2 mahallesi, Zoğö/Zuğu köyü (Sulak/Ihlamurlu) 1 mahallesi ve Canpet/Meyvalı köyü 2 mahallesi olan köyler olarak kaydedilmişlerdir. Nefs-i Viçe olarak kaydedilen günümüz Fındıklı kazası, 14 mahallesi olan bir merkez olarak kayıt altına alınmıştır. Bu mahallelerden ikisi, 1583 tahririnde köy statüsünde olan Pazın (Piskala/Papuççı) ve Çakadon (Gürsu/Başköy) isimli köylerdir⁸⁶.

1681/1682 tahrir verilerine göre Gonio kazası 20 köyden, Arhavi kazası kendisine tâbi Chalazeni nahiyesi dahil olmak üzere 18 köy ve 1 nefsten ve Viçe kazası ise 1 nefis ve 8 köyden oluşmaktadır⁸⁷. Gonio sancağına genel olarak bakıldığında ise 1583 tahririnde yer alan Hocavur, Bahiya, Arhavi,

⁷⁹ Bk. BOA. KK.d, MK, nr.2697, v.109a-109b.

⁸⁰ Bk. BOA. KK.d, MK, nr.2697, v.109b.

⁸¹ Bk. BOA. KK.d, MK, nr.2697, v.109b.

⁸² Bk. BOA. KK.d, MK, nr.2697, v.109b-110a.

⁸³ Bk. BOA. KK.d, MK, nr.2697, v.109b-110a.

⁸⁴ Bk. BOA. KK.d, MK, nr.2697, v.109b-110a.

⁸⁵ Bu kayıt esnasında nüfus ayrımı yapılmamış, köy merkezi ve mahallelerin nüfusu müşterek olarak yazılmıştır.

⁸⁶ Gonio, Hopa, Arhavi ve Fındıklı kazalarının köy ve mahalle değişimine ilişkin Tablo-VIII'e bakınız.

⁸⁷ Bk. Tablo-IV.

Kıvarivat, Büyük Zatrikando, Küçük Zatrikando ve Pabuççı köyleri ile Nefs-i Gonio, 1681/1682 tahririnde kaydedilmemişlerdir. Bu nedenle hem idari statü verilerini hem de nüfus verilerini değerlendirme bağlamında hata olasılığı artmaktadır. Bu olumsuzluğa rağmen bir sonraki bölümde, tespit edilen idari statü değişimleri ile nüfus verilerini bütünleştirmek ve belgelerden elde edilen bilgiler ile harmanlayarak tarihsel değerlendirmeler yapabilmek mümkün gözükmektedir.

4. 1583 ve 1681/1682 Tahrirleri ile Belgeler Işığında Arhavi Kazasının Tarihine ve Nüfusuna İlişkin Tespitler

Tarih araştırmalarında bir yöreye ait bilgiler ihtiva eden defterlerden elde edilen veriler ile belgelerden tespit edilen olayların buluşturulması sayesinde tarihi doğru bir biçimde oluşturmak tarih çalışmalarının temeli olmalıdır. Bu temel sayesinde Osmanlı tarihi üzerine yapılan çalışmalar, daha sağlam bir şekilde temellendirilebilir. Osmanlı arşiv kayıtlarında, XVI. ve XVII. yüzyıllarda Arhavi ve Doğu Karadeniz yöresi hakkında tarih çalışmalarında kullanılmak üzere tespit edilen belge sayısı çok sınırlıdır. Bu nedenle bahse konu temellendirme, Arhavi kazası özelinde ve Doğu Karadeniz yöresi genelinde defterlerdeki sayısal veriler ile belgelerdeki Anadolu sahasına ilişkin anlatıların bütünleştirilmesini ve örneklendirilmesini gerekli kılmaktadır.

Avrupa'nın yeni ticaret yollarına yönelmesi ve Amerika'nın keşfi ile Avrupa'da artış gösteren değerli madenlerin yaratmış olduğu enflasyon, Osmanlı Devleti'nin ekonomik yapısını zorlamaya başlar. Avrupa'nın ekonomik ve teknolojik anlamda yapmış olduğu atılımlara Osmanlı Devleti ayak uyduramaz. Devletin devamlılığını sağlayacak ekonomik koşulları sağlamak için savaşmasının şart olduğunu düşünen devlet adamlarının sebep olduğu savaşlar yüzünden ekonomi iyice sıkıntıya girmiştir. Ekonomik sıkıntıyı gidermek için Doğu'da ve Batı'da sürekli devam eden savaşlardan ganimet gelmesi bir yana kayıplar yaşanmaya başlanmıştır. Ekonomik ihtiyacın savaşlardan karşılanamaması, devletin masrafları karşılamak için reâyâ gibi iç dinamikleri üzerinde baskı oluşturmasına sebep olmaktadır (Akdağ, 1963, ss. 18-20, 28-43; Griswold, 2002, ss. 10-16).

XVI. yüzyılın son çeyreği, Osmanlı Devleti'nin ekonomik krizle yüz yüze kaldığı dönemdir. Devletin, batıda Habsburglar ve doğuda Safeviler ile aralıksız devam eden savaşların yanında Karadeniz'de ve Akdeniz'de küçük beyliklerle ve korsanlarla yapılan ufak çaplı çatışmalar ile de uğraşması gerekmektedir. Bu kadar geniş bir alanda yapılan savaşların masraflarını sadece reâyâdan sağlamaya çalışan devlet, farkında olmadan uzun müddet uğraşmak zorunda kalacağı ve daha sonra "Celaliler" olarak nitelendirilecek yeni bir cephe oluşmasına vesile olmaktadır (Akdağ, 1963, s. 44). Bu cephe, yoğun olarak 1595-1610 yılları arasında olmak üzere XVI. yüzyılın son çeyreği ve XVII.

yüzyıl müddetince etkilerini Anadolu sahasında göstermiştir. Bu etki, belgeler temelinde Arhavi ismi zikredilmemekle beraber tâbi olduğu Gonio, Batum ve Trabzon isminin zikredildiği belgelerle defterlerden elde edilen nüfus verileri bütünleştirildiğinde kendisini ciddi olarak hissettirmektedir.

Yaşanmış olan nüfus kaybının verilerini ihtiva eden avâriz defterinden kadın, kız veya erkek çocuk gibi nüfusa ilişkin ayrıntılı bilgi edinmek mümkün değildir. Bu nedenle sayısal verilere olabildiğince eleştirel yaklaşmak gerekmektedir. 1681/1682 tarihli Mufassal avâriz defterinde Gonio kazası merkezi (Nefs-i Gonio)⁸⁸ ile Arhavi kaza merkezine (Nefs-i Arhavi) ilişkin kayıt tespit edilememiştir. Bununla birlikte kazaların genel nüfus toplamlarında yapılan sağlamada herhangi bir hata tespit edilememiş olması, bu iki merkezin kaydedilmeme sebebinin farklı olduğunu düşündürmektedir⁸⁹.

Trabzon ve Batum sancaklarına tâbi Arhavi kazasına ilişkin 1486-1515-1530-1554-1564 ve 1583 tahrirlerinde kadın, kız-erkek çocuk, yaşlı, sakat gibi nüfus ayrıntıları gösterilmemekle birlikte hane, mücerred, bive, baştina, zemin, müselleme, martolos gibi nüfus ayrıntı kalemleri tespit edilebilmektedir. Nüfus, bu ayrıntı kalemlerinin katsayı karşılığı ile çarpılması ve belirlenen miktarların toplanması ile bulunur. 1681/1682 tahririnde ise köylerin nüfusu “Reâya-Askeri” olarak sınıflandırılmıştır. Kaza toplamlarında ise nüfus, “Beşlüyan-azaban, askeriyan, sipahiyan” askeri grubu ve “reâya, köprüciyan” reâya grubu olarak detaylandırılmıştır⁹⁰. Mücerred gibi nüfus hesaplama katsayısı farklı olan nüfus ayrıntısı, bu tahrirde yoktur. Bu nedenle nüfus ayrıntıları, 5 katsayısı ile çarpılarak tahmini nüfus tespit edilmiştir⁹¹. 1681/1682 tahririnde nüfus ayrıntılı olarak belirlenemese bile toplam olarak 1583 ve 1681/1682 tahrirleri arasında nüfusta meydana gelen değişim, genel hatları ile mukayese edilebilmektedir⁹².

⁸⁸ Evliya Çelebi, 1647 tarihinde, Rus Kazakları tarafından istila edilen Gonio kalesinin nasıl geri alındığını anlatmaktadır. Bilgi için bk. *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi* (2. bs.) (C. II/II. Kitap). (2006). (Z. Kurşun, S. A. Kahraman ve Y. Dağlı, Haz.). (ss. 405-416). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

⁸⁹ 1486-1515-1530-1554-1564 ve 1583 tahrirlerinde olmayan ve günümüz Arhavi kazasının bir mahallesi olan Çarnovat köyünün bu defterde yazılmış olması, bu köyün “Nefs-i Arhavi” olarak kabul edilmesi gerektiğini akla getirmektedir.

⁹⁰ Ayrıntı için bk. Tablo-IV.

⁹¹ Nüfusu belirlemede 5 katsayısının kullanımına ilişkin ayrıntılı bilgi için bk. Mehmet Öz, “Tahrir Defterlerinin Osmanlı Tarihi Araştırmalarında Kullanılması Hakkında Bazı Düşünceler”, *Vakıflar Dergisi*, S. 22, Ankara, 1991, s. 438.

⁹² Bu husustaki ayrıntılar için bk. Tablo V, Tablo VI ve Tablo VII.

Tablo 4. Gonio Sancağının Genel Tahmini Nüfusu (1681/1682)

NO	KAZA İSMİ	KÖY SAYISI	BEŞLÜYAN ve AZEBAN	ASKERİYAN	KÖPRÜCİYAN	SİPAHİYAN	REAYA	REAYA	ASKERİ	REAYA	ASK.	NEFFERAN	KATSAYI	TAHMİNİ	ASKERİSİZ
								TOPLAM	TOPLAM	%	%			NÜFUS	TAH.NFS.
1	GONİO	20	180	38	46	0	319	365	218	62.61	37.39	583	5	2915	1825
2	ARHAVİ	19	0	89	35	0	531	566	89	86.41	13.59	655	5	3275	2830
3	VİÇE	9	0	102	0	106	229	229	208	52.41	47.59	437	5	2185	1145
		48	180	229	81	106	1079	1160	515	69.25	30.75	1675	5	8375	5800

1583 tahririnde Arhavi kazasının tahmini nüfusu, 15.827 kişi olarak hesaplanmıştır (Aydın, 2018, ss. 83, 88). 1681/1682 tahririnden elde edilen nüfus verilerine göre Arhavi kazasında 1583 tahririne göre % 47.08'lik nüfus kaybı yaşanmış gözükmektedir. Yine bu nüfusu 1681/1682 döneminde Gonio sancağına konuşlandırılmış askeri kesimi düşerek hesapladığımızda ise % 63.36 oranında nüfus kaybı yaşanmış olmaktadır. 1583 tahririne göre nüfusun normal koşullarda % 1 gibi düşük sayılacak bir artış oranı ile bile her yıl 158 kişi artması gerekmektedir. Bu artışa göre 1583 ile 1681/1682 tahrirleri arasındaki 98 yılın sonunda Arhavi nüfusunun 15.510 kişi artışla 31.337 kişi olması gerekir. Bu hesap olması gereken 31.337 kişilik normal yaşamın söz konusu olduğu Arhavi kazasının tahmini nüfusuna göre yapılacak olursa nüfus kaybı % 73.28 olarak hesap edilmektedir. Aynı hesap, askeri olarak kaydedilen nüfus düşülerek yapıldığında % 81.49'luk nüfus kaybı yaşanmış olduğu kabul edilebilir⁹³.

Nüfus kaybına ilişkin 1583 tahririnde mevcut olan nahiyelerin konumuna göre 1681/1682 tahririnde değerlendirme yapıldığında Gonio nahiyesinde % 30.68, Hopa kazasında % 59.11, Arhavi kazasında % 48.24 ve Viçe (Fındıklı) kazasında % 63.14 oranında nüfus kaybı yaşandığı hesaplanmaktadır. Bu kazaların aksine Vilayet-i Bağobit nahiyesinin nüfusunda % 3.72 ve Vilayet-i İskele nahiyesinde ise % 61.29 oranında nüfus artışının olduğu gözlemlenmektedir⁹⁴. 1681/1682 tahririnde nüfusun bu derece azalmasına sebep olabilecek yaşanmışlıklara ilişkin arşiv belgelerinden tespit edilen veriler, Arhavi tarihini etkileyen olayları kısmi olarak belirlemek için yeterli gözükmektedir.

⁹³ Bk. Tablo V.

⁹⁴ Ayrıntılar için bk. Tablo VII.

Tablo 5. Gonio Sancağının Nüfus Kaybı (1583-1681/1682)

NO	KAZA	REAYA	ASKERİ	REAYA	ASK.	NEFERAN	K.SAYI	1681	1681	1581	1681	1681	1681	1681	1681
								TAHMİNİ	ASKERİSİZ	TAHMİNİ	NÜFUS	ASKERİSİZ	OLMASI GEREKEN	TAHMİNİ NÜFUSA	TAHMİNİ NÜFUSA
	İSMİ	TOPLAM	TOPLAM	%	%			NÜFUS	TAH.NFS.	NÜFUS	KAYBI %	N.KAYBI %	TAHMİNİ NÜFUS	GÖRE N.KAYBI %	ASKERİSİZ N.KAYBI
1	GONIO	365	218	62.61	37.39	583	5	2915	1825	15827	47.08	63.36	31337	73.28	81.49
2	ARHAVİ	566	89	86.41	13.59	655	5	3275	2830						
3	VİÇE	229	208	52.41	47.59	437	5	2185	1145						
	TOPLAM	1160	515	69.25	30.75	1675	5	8375	5800						

Trabzon-Batum eyaleti adı altında incelenen belgeler arasındaki ilk kayıt, 1572 senesinde henüz isyan olaylarının başlangıç aşaması olarak kabul edilmesi gereken süreçte Trabzon Sancak beyi Ömer Bey'e yazılan hükümdür. Bu hükümde, "Bazı suhte ve müfsitlerin toplandığı Rum vilayetinin muhafazasına memur edildiğinden sancağının alaybeyi ve zaim sipahileriyle birlikte tam hazırlıklı olarak vilayetin bir mahallinde oturması ve fesatçıları tutarak, toprak kadıları marifetiyle teftiş ettirip cürümleri sabit olan sipahilerin hapsedilerek bildirilmesi ve diğerleri hakkında şer'an icabının yapılması" emredilmektedir⁹⁵.

Yukarıda zikredilen belgeden, başlamış olan isyanların 1572 senesinde henüz Trabzon'u etkilemediği anlaşılmaktadır. Bir sonraki belge, Trabzon-Batum eyaletinde baş gösteren tehlikeyi anlatır mahiyettedir. Batum Beylerbeyi ile Trabzon ve Kürtün kadılarına yazılan hükümde, "eşkıyanın yaptıklarından bahsedilerek, günden güne fesat ve kötülüklerinin arttığı ve acilen gerekli tedbirlerin alınması" belirtilmektedir⁹⁶. Devletin bölgede kontrolünü kaybetmeye başladığı ve belki de kaybettiği, yazılan belgelerdeki olayların mahiyetinden anlaşılmaktadır. Bir belgede "eşkıyanın bölük halkı namına devriye çıkıp reâyânın malını mülkünü yağmaladığı ve gereğinin yapılması" belirtilmekte⁹⁷, bir başka belgede "devlet görevlisi şahsın öldürüldüğü ve gereğinin yapılması" ifade edilmekte⁹⁸, bir başka belgede ise "Devlet adına Gürcistan bölgesindeki bir sancaktan topladığı haraçları getirmekte olan devlet görevlisinin bir başka devlet görevlisi tarafından soyulduğu ve gereğinin yapılması" belirtilmektedir⁹⁹. Eşkıya ve devlet görevlisi birbirine karışmıştır ve devlet yetkilisi olmanın verdiği güvenle halka zulmeden insanlar, bölgede ciddi bir sıkıntı kaynağı olmuşlardır¹⁰⁰. Bu arada Trabzon Sancak Beyi'ne yazılan bir diğer hükümde "Gürcistan tarafından eşkıya hareket üzere olup gerekli

⁹⁵ Bk. BOA-MD, C.10/492 (10.Z.979/24.4.1572).

⁹⁶ Bk. BOA-MD, C.73/1231 (22.Ş.1003/2.5.1595).

⁹⁷ Bk. BOA-MD, C.73/1068 (22.N.1003/31.5.1595).

⁹⁸ Bk. BOA-MD, C.73/481 (23.N.1003/1.6.1595).

⁹⁹ Bk. BOA-MD, C.73/493 (25.N.1003/3.6.1595).

¹⁰⁰ Bk. BOA-MD, C.74/622 (5.R.1005/27.10.1596).

tedbirleri alması ve memlekete zarar gelmesine mani olması” belirtilmektedir¹⁰¹. Devletin gücü yettiğince gerekli tedbirlerin alınması için emirler yayınladığı ve yakalanan eşkıyanın gerekli cezaya çarptırıldığı anlaşılmaktadır¹⁰². Tirebolu kazasında kadı naibinin ehl-i örf ile bir olup ahaliye zulmeylediği¹⁰³, Batum’un Ayopoli kazasında Osman isimli şahsın ehl-i örf ile beraber yeni vergiler uydurarak fukaradan zorla para topladığı¹⁰⁴, Of kazasında Karaca isimli eşkıyanın ev basıp insanları öldürdüğü bu nedenle halkın bölgeyi terk edeceği¹⁰⁵ gibi birçok arşiv kaydı, eşkıya olaylarının uzun bir zaman Doğu Karadeniz yöresinde devam ettiğini göstermektedir¹⁰⁶.

Buradaki asıl problem, devletin çok dağınık coğrafyada devam eden çatışmalara yetişecek gücünün olmaması gibi gözükmektedir. Her tarafa yetişmeye çalışan devlet, gereğinden fazla dağılmakta ve hiçbir derde deva olamaz duruma düşmektedir. Bu dağınıklık, incelenen belgelerde kendisini göstermektedir. Örneğin, Erzurum Beylerbeyi’ne yazılan bir hükümden “Vezir-i azam Sinan paşanın sefere çıkacağı için bütün devlet görevlilerinin sefere iştirak etmek için hazırlıklarını tamamlamalarının emredildiği” anlaşılmaktadır¹⁰⁷. Batum Sancak Beyi’ne yazılan bir hükümden “Erzurum serhaddinde hareketlenmekte olan düşman karşısında gecikmeksizin Erzurum Beylerbeyi Mustafa’nın yanına giderek, yardımcı olması” emredilmektedir¹⁰⁸. Bu talimatlara uyan devlet görevlilerinin buldukları yerlerden ayrılmaları sonucunda eşkıyalar için arasalar bulamayacakları savunmasız ortam, kendiliğinden oluşmaktadır¹⁰⁹. Sefere gitmeyen devlet görevlileri ise eşkıyalar ile bir olup halka zulmetmeye devam etmektedirler¹¹⁰. İki cephede süren savaş ile beraber neredeyse bütün Anadolu sahasına yayılmış olan Celali isyanları ve bu isyana körük olan devlet görevlilerinin katkısı sayesinde devletin kontrolü sağlamakta zorlandığı Batum

¹⁰¹ Bk. BOA-MD, C.73/278 (21.L.1003/29.6.1595).

¹⁰² Bk. BOA-MD, C.73/930 (13.L.1003/21.6.1595).

¹⁰³ Bk. BOA-MD, C.73/898 (23.L.1003/1.7.1595).

¹⁰⁴ Bk. BOA-MD, C.73/942 (3.Za.1003/10.7.1595).

¹⁰⁵ Bk. BOA-MD, C.73/597 (23.Za.1003/30.7.1595).

¹⁰⁶ Bkz. BOA-MD, C.73/820 (20.Z.1003/26.8.1595); BOA-MD, C.73/1177 (27.Z.1003/27.8.1595); BOA-MD, C.73/796 (27.Z.1003/2.9.1595); BOA-MD, C.75/5 (7.R.1013/2.9.1604).

¹⁰⁷ Bk. BOA-MD, C.73/942 (3.Z.1003/10.7.1595).

¹⁰⁸ Bk. BOA-MD, C.73/609 (20.Za.1003/27.7.1595).

¹⁰⁹ BOA-MD, C.73/1142 (19.M.1004/24.7.1595). Bu hükümden “Rum, Erzurum ve Batum vilayetlerinin devlet görevlilerinin sefere katılmasından dolayı söz konusu vilayetlerin boş kaldığı, eşkıyanın bu ortamda halka zulmettiği, toprak kadıları ile bölgenin teftiş edilip eşkıyaya katılan sipahi, yeniçeri ve kapıkullarının da tespit edilmesi ve ahalinin haklarının ihlal edilmesinin engellenmesi” istenmektedir.

¹¹⁰ Bk. BOA-MD, C.74/627 (2.Z.1004/28.7.1596); BOA-MD, C.75/514 (24.L.1013/15.3.1605).

Beylerbeyi'ne yazılan bir hükümde “Gürcü, Abaza ve Mekril taifesinin tecavüzlerinin önlenmesi” kendisini göstermektedir¹¹¹. Devlet, dört bir taraftan saldırıya uğramaktadır. Her düşman unsur, saldırıp geri çekilerek soluklanma fırsatı bulabilirken Osmanlı Devleti'nin soluklanmaya vakti yoktur. Devlet, Celali isyanlarına yönelik görevlendirmeler yapmaya devam etmektedir¹¹². Görevlendirdiği kişiler içerisinde Celali'ye katılanlar da olmaktadır¹¹³. Bir diğer hükümde yer alan “Zuhur eden eşkıyanın çoğu asker ve kapikulu olduğundan bunlardan asker toplanıp eşkıya üzerine gitmek mümkün olmadığından” ifadesi devletin çaresiz kaldığını itiraf etmesi olarak kabul edilebilir¹¹⁴. Doğu Karadeniz yöresine ilişkin belgelerin içinde en önemlisi ise sipahi iken eşkıya olanların toplanıp Trabzon vilayetini harap ettiklerine ilişkin dilekçedir¹¹⁵. Nitekim Trabzon ahalisi, “vilayette zuhur eden eşkıyanın uzaklaştırılması” talebiyle dilekçe vermiştir¹¹⁶. Trabzon'un ahalisinin çektiği zulmün eşkıya ile sınırlı olmadığı ve devlet görevlilerinin de aynı zulmü uygulamaya devam ettikleri, Kapucubaşı Davud ve Trabzon Sancağı kadılarına “Trabzon Beylerbeyi Ali Paşa'nın halka zulmettiğine ilişkin iddiaların araştırılması” için verilen bir hükümde görülmektedir¹¹⁷.

H.1013/M.1604-H.1016/M.1607 tarihleri arasında eşkıya olaylarının bölgesel olarak devam ettiği belgelerden anlaşılmaktadır¹¹⁸. Ağustos 1608 tarihinde Kuyucu Murad Paşa, Göksun ovasında Kalenderoğlu'nu mağlup etmiş ve eşkıya, İran'a kaçmak için Kuzeydoğu Anadolu'ya doğru hareketlenmiştir¹¹⁹. Bu kaçış nedeniyle başlayan eşkıya göçünün Doğu Karadeniz yöresinde olayların artmasında etkili olduğu, belge sayısındaki artışta kendisini göstermektedir¹²⁰. Yoğun eşkıya hareketlenmeleri ile uğraşan Osmanlı Devleti

¹¹¹ Bk. BOA-MD, C.74/625 (2.Z.1004/28.7.1596).

¹¹² Bk. BOA-MD, C.74/626 (2.Z.1004/28.7.1596).; BOA-MD, C.74/297 (2.S.1005/25.9.1596).; BOA-MD, C.74/297 (5.S.1005/28.9.1596).; BOA-MD, C.75/3 (2.Z.1011/13.5.1603).

¹¹³ Bk. BOA-MD, C.74/293 (2.S.1005/25.9.1596).

¹¹⁴ Bk. BOA-İE.DH, C.7/623 (29.Z.1010/20.6.1602).

¹¹⁵ Bk. BOA-İE.DH, C.6/609 (27.M.1012/7.7.1603).

¹¹⁶ Bk. BOA-İE.DH, C.7/704 (24.R.1012/1.10.1603).

¹¹⁷ Bk. BOA-MD, C.75/50 (22.Za.1013/11.4.1605).

¹¹⁸ BOA-AE.SAMD.IC.2/167 (24.L.1014/4.3.1606).; BOA-MD, C.76/270 (21.L.1016/8.2.1608).

¹¹⁹ Yazar, Kuyucu Murat Paşa'nın mağlup ettiği Celalilerin İran'a kaçabilmek için Kuzey-doğu Anadolu'ya yöneldiklerini anlatmaktadır. 1608-1610 döneminde arşiv belgelerinin sayısındaki artış Griswold'un söylediklerini teyit etmektedir. Ayrıntı için bk. Griswold, a.g.e.; ss. 158-162.

¹²⁰ BOA-MD, C.78/1317 (10.M.1018/8.2.1608).; BOA-MD, C.78/1317 (13.M.1018/11.2.1608).; BOA-MD, C.78/1587 (20.M.1018/18.2.1608).; BOA-MD, C.78/1363 (2.S.1018/7.5.1609).; BOA-MD, C.78/1608 (3.S.1018/8.5.1609).; BOA-MD, C.78/1954 (23.S.1018/28.5.1609).; BOA-MD, C.78/2145

aynı zaman dilimi içerisinde Gürcistan'dan gelecek tehlikelere karşı Gonio kalesinin güvenliğini sağlamaya¹²¹, İran ile işbirliği yapan Celali eşkıyasına engel olmaya¹²² ve reâyânın dolayısıyla devletin toparlanmasına engel olan devlet görevlilerinin önüne geçebilmek için fermanlar yayınlamaya çalışmaktadır¹²³. Yaşanan olaylar sonucunda Doğu Karadeniz yöresinin nüfusunda ve nüfus yapısında değişiklik olduğu, sabık Batum Beylerbeyi olan Ahmed Paşa'ya yazılan "Eyaletin avâriz tahririnin yeniden yapılması" hükmü¹²⁴ ile Erzurum defterdarı ve Trabzon Eyaleti'nde bulunan kadırlara yollanan "Trabzon ve civarındaki gayrimüslimlerin eşkıya zulmünden dolayı Rumeli ve Kefe'ye göç ettikleri, geri kalanların yeniden tahrir olunması" şeklinde geçen hükümden anlaşılmaktadır¹²⁵.

Bu dönemde kaçabilenin yaşama şansının yüksek olduğu, kalanın akıbetinin ne olduğu pek belli olmayan bir Celali süreci yaşanmış ve Anadolu insanı bu isyanlarda çok kayıp vermiştir¹²⁶. Osmanlı, isyanların büyük kısmını bastırılmış ve mağduriyetleri gidermeye çalışmıştır. Bu maksatla, yerlerini terk eden göçerlerden geri dönmeye çalışanlara yardımcı olunması için Batum Beylerbeyi'ne ve Trabzon kadısına yazılan hükümde "Celali eşkıyası baskını esnasında şehri terk eden zımmının ucuza sattığı eski topraklarına dönmek istediğinden, mağdur edilmemesi" belirtilmektedir¹²⁷. Bununla birlikte, Doğu Karadeniz yöresinde kısa bir müddet daha ev basma, adam kaçırma, yaralama ve öldürme gibi olayların yaşandığı belgelerden anlaşılmaktadır¹²⁸. Doğu Karadeniz yöresinde XVII. yüzyılın ikinci çeyreği ile birlikte eşkıya terimi, "Rus Kazakları" için kullanılmaya başlanmıştır. Osmanlı Devleti ile İran

(23.S.1018/28.5.1609).; BOA-MD, C.78/428 (22.Ra.1018/25.6.1609).; BOA-MD, C.78/581 (24.Ra.1018/27.6.1609).; BOA-MD, C.78/3059 (15.R.1018/18.7.1609).; BOA-MD, C.78/491 (22.R.1018/25.7.1609).; BOA-MD, C.78/510 (22.R.1018/25.7.1609).; BOA-MD, C.78/679 (2.C.1018/15.9.1609).; BOA-MD, C.78/894 (4.B.1018/3.10.1609).; BOA-MD, C.78/2092 (28.Ş.1018/26.11.1609).; BOA-MD, C.78/1010 (22.Za.1018/20.2.1610).; BOA-MD, C.78/1014 (22.Za.1018/20.2.1610).

¹²¹ Bk. BOA-MD, C.78/1727 (20.M.1018/25.4.1609)], İran ile savaşmaya [BOA-MD, C.78/545 (15.Ca.1018/21.8.1609)].

¹²² Bk. BOA-MD, C.78/1175 (6.l.1018/2.1.1610).

¹²³ Bk. BOA-MD, C.78/4012 (1.B.1018/30.9.1609).

¹²⁴ Bk. BOA-MD, C.78/263 (13.B.1018/12.10.1609).

¹²⁵ Bk. BOA-MD, C.78/1762 (13.R.1018/12.7.1609).

¹²⁶ Mehmet Öz, bu çalışmasında Bozok sancağında % 75 oranında bir nüfus kaybı yaşandığını ifade etmektedir. Oktay Özel ise Amasya sancağında 1643 tahririne göre % 80 oranında bir nüfus kaybı yaşandığını belirtmektedir. Ayrıntılı bilgi için bk. Öz, a.g.m., 1999b, s. 792; Özel, a.g.e. 2013, s. 37.

¹²⁷ Bk. BOA-MD, C.78/1099 (28.Ra.1022/18.5.1613).

¹²⁸ Bk. BOA-MD, C.81/588 (13.B.1024/8.8.1615).; BOA-MD, C.81/584 (24.B.1024/19.8.1615).; BOA-MD, C.81/225 (19.L.1024/11.11.1615).

arasında Kafkasya bölgesindeki hâkimiyet mücadelesine Rusya da dahil olmuştur. Osmanlı Devleti, Rus Kazaklarının Karadeniz genelinde yaptığı baskınları engelleyebilmek için Onikidivan, Gölpazarı, Zerzene, Yedidivan, Çarşamba ve Hisarönü kadılarına yolladığı hükümde “Karadeniz kıyısındaki kazalarda Kazak eşkıyasına karşı her türlü tedbirin alınmasını” emretmektedir¹²⁹. Karadeniz’in Anadolu yakasındaki kadırlara yazılan bir diğer hükümde ise “Mir-i miran ve mirliva mütesellimlerine, kale dizdarlarına, neferat ağalarına, kethüdayerlerine ve yeniçeri serdarlarına: Kazak saldırısına hedef olabilecek yerlerin bütün askeri birimlerce gereği gibi muhafazasına dikkat edilmesi.” emredilmektedir¹³⁰. Bu hükümlerden, Osmanlı Devleti’nin sınır güvenliğini dolayısıyla tebaasının can güvenliğini sağlamaya çalıştığı görülmektedir. Bu maksatla Trabzon Beylerbeyi’ne, eyalet kadılarına, memleketin ileri gelenlerine ve Gonio Sancakbeyi İslam’a yazılan hükümde “Karadeniz kıyısında olması ve Kazak eşkıyasının tehdidine karşı öneminden dolayı Gonio kalesinin tamir edilmesi için gerekli işlemlerin yapılması” belirtilmektedir¹³¹. Bu sayede, Gonio sancağı kuvvetlendirilerek, batısında kalan Arhavi, Viçe, Pazar gibi sahil kazalarının korunması amaçlanmış olmalıdır. Bu konudaki hassasiyet, tamir için amele temin edilmesi¹³² ve kış gelmeden tamirin bitirilmesi hususunda¹³³ verilen emirlerde kendisini göstermektedir. Bununla birlikte, XVII. yüzyıl boyunca Kazak saldırılarının Karadeniz sahillerinde ekonomik ve demografik anlamda büyük kayıplara sebep olduğu anlaşılmaktadır (İnalçık, 2008, s. 60).

Tablo 6. Gonio Sancağının Nüfus Yüzdesi (1681/1682)¹³⁴

1681 İSİMLENDİRME	1681						Yüzdelik		
	Neferan	Reaya	Askeri	Sipahi	Katsayı	Toplam	Reaya	Asker	Sipahi
GONİO KAZASI TOPLAMI	179	0	179	0	5	895	0	100	0
BORÇKA KAZASI TOPLAMI	396	388	8	0	5	1980	97,98	2,02	0
HOPA KAZASI TOPLAMI	428	349	79	0	5	2140	81,54	18,46	0
ARHAVİ KAZASI TOPLAMI	329	268	61	0	5	1645	81,46	18,54	0
VİÇE (FINDIKLI KAZASI)	343	155	82	106	5	1715	45,19	23,91	30,9
GONİO SANCAK TOPLAMI	1675	1160	409	106	5	8375	69,25	24,42	6,33

¹²⁹ Bk. BOA-MD, C.88/10 (25.1.1046/29.6.1636).

¹³⁰ Bk. BOA-MD, C.88/328 (29.L.1047/16.3.1638).

¹³¹ Bk. BOA-MD, C.86/40 (21.Ra.1046/23.8.1636).

¹³² Bk. BOA-MD, C.86/48 (21.Ra.1046/23.8.1636).

¹³³ Bk. BOA-MD, C.86/61 (1.R.1046/2.9.1636).

¹³⁴ Sipahi normal koşullarda Askeri grup içerisinde sayılmakla birlikte defterde Viçe kazasının toplamında ayrı bir kalem olarak kaydedilmiştir. Bu nedenle tabloda ayrı bir kalem olarak gösterilmiştir.

Tablo 7. Gonio Sancağı Nahiye Nüfus Değişini (1583-1681/1682)

İSKÂN	1583 NÜFUSU			1681/1682 NÜFUSU				KAYIP	ARTIŞ	EKSİLME %	ARTIŞ %
	Hane	Mücerred	Toplam	Reâya	Askeri	Sipahi	Toplam				
Gonio Kazası	1270	21	1291	0	179	0	895	396		-30,68	
Vilayet-i Bağobit/	735	17	752	148	8	0	780		28		3,72
Vilayet-i İskele /Chalazeni Nahiyesi	700	44	744	240	0	0	1200		456		61,29
Hopa Kazası	5155	78	5233	349	79	0	2140	3093		-59,11	
Arhavi Kazası	3170	66	3236	274	61	0	1675	1561		-48,24	
Fındıklı Kazası	4300	271	4571	149	82	106	1685	2886		-63,14	
GENEL TOPLAM	15330	497	15827	1160	409	106	8375	7452		-47,08	

Sonuç ve Değerlendirme

Arşiv belgeleri genel olarak değerlendirildiğinde Arhavi kazası, yaşanmışlıkların zor tespit edildiği bir yöre olarak kabul edilebilir. Arhavi kazasında yaşayan reâya, XVI. yüzyılda başlayan suhte hareketleri ve Celali isyanlarında yer almış mıdır veya saldırılardan kendisini korumaya mı uğraşmıştır? Nüfus kaybında ölümler mi yoksa göç mü etkili olmuştur? Devamında Anadolu sahasındaki yoksulluk, tarım yapmak için hayvan ve malzeme yoksunluğu¹³⁵ Arhavi kazasını da etkilemiş midir? Bu yoksunluğun ve yoksulluğun çaresizliği ile reâya, XVII. yüzyıl içerisinde yaşanan İran Savaşı (1615), Revan Seferi (1635), Bağdad Seferi (1638), Girit Seferi (1645), Uyvar Seferi (1663), Lehistan Seferi (1672) gibi tarihsel olaylarda sekban olarak yer almış mıdır gibi soruların cevapları, arşiv kayıtlarından net olarak tespit edilememektedir. Bununla birlikte, incelenen belgeler ışığında XVI. yüzyılın son çeyreğinden başlayarak Arhavi kazasının 1583-1681/1682 yılları arasındaki 98 yıllık tarihine ilişkin aşağıdaki gibi genel değerlendirmeler yapmak mümkündür.

1. Arhavi kazasının 1595-1611 yılları arasında Anadolu sahasında yaşanan Celali isyanlarından etkilendiği 1681/1682 tahririndeki nüfus verilerinden ve arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır. Bu etki ile Arhavi kazasında 1583 senesinde 15.827 kişiden oluşan tahmini nüfusta büyük düşüş yaşanmıştır. Bu nüfusun 1611 senesinden itibaren Doğu Karadeniz yöresinde devam eden olayların etkisiyle düşük sayıda seyrettiği düşünülmektedir. 1681/1682 tahririne

¹³⁵ Yazar bu bölümde, Anadolu sahasında tarım yapmak için hayvan bulmak bir yana kara saban bile bulunamadığını ifade etmektedir. Ayrıntı için bk. Griswold, a.g.e., 2002, s. 173.

göre 8.375 kişiye düşmüş olan Arhavi kazası nüfusu, bu düşünceyi destekler niteliktedir.

2. 1681/1682 tahririnden elde edilen verilerle oluşturulan Tablo-V ve Tablo-VI ve Tablo-VII'de kaydedilmiş olan nüfus verileri, bölgede yaşanmakta olan sıkıntıyı anlatır mahiyettedir¹³⁶. Tablo-VII incelendiğinde, Gonio kazasına bağlı köylerin tamamında nüfusun askeri kesimden oluştuğu görülmektedir. Sahilde bulunan Nefs-i Gonio (Gonio kalesi)'nin tahrir kayıtlarında bulunmaması, Evliya Çelebi'nin anlatmış olduğu fetih olayında olduğu gibi Gonio'nun, Rus Kazakları tarafından işgal edilmiş olabileceğini akla getirmektedir.

3. Sahilden batıya doğru gidildiğinde Kireçhane (Kıvarivat) ve Sarpu köylerinin nüfusu, tamamen askeri kesimden oluşmaktadır. Sarpu'dan sonra yörenin ticaret merkezi olan Makriyalu bölgesinin her köyünde belli miktarda askeri nüfus bulundurulduğu görülmektedir. Devamında, sahil boyunca batıya doğru dizilen Hopa, Sundura, Kise, Canovat, Kapistre, Abu ve Viçe-yenimahalle köylerinde askeri nüfus, iç kesimlerdeki köylere göre fazladır. Bu durum ise Rus Kazaklarının sahilden gerçekleştireceği saldırıları engellemek için köylerin askeri sınıfı ile tahkim edilmiş olduğunu akla getirmektedir.

4. İç kesimlerdeki köylere bakıldığında, Sundura'nın güneyinde bulunan Chalazeni nahiyesinin köyleri hem Hopa ve Sundura hem de Kadabhiya ve Maradid köylerindeki askeri güçler tarafından korunabilecek konumda olduklarından bu bölgede hiç askeri nüfus konuşlandırılmamıştır.

5. Arhavi kazasının nüfusunun reâya-askeri oranına bakıldığında Gonio ve Viçe kazalarına göre daha az askeri nüfus barındırdığı yani diğer kazalar tarafından korunan bir noktada olduğu söylenebilir¹³⁷. Arhavi kazası için dikkat çekici olan bir diğer ayrıntı ise sahilden ulaşımın en zor olduğu dağlık bölgedeki Orçı köyünün en fazla nüfusa sahip olmasıdır¹³⁸. Bu da kendisini sahil kesiminde güvende hissetmeyen reâyânın dağlık kesimde yerleşmeyi tercih ettiğini akla getirmektedir.

¹³⁶ Tablo-VI ve Tablo-VII 1583 Arhavi kazası nahiye dağılımına çok yakın olan günümüz kaza yapılanmasına göre düzenlenmiştir.

¹³⁷ Ayrıntı için bk. Tablo-VI, Tablo-VII ve Tablo-VIII.

¹³⁸ Bu durum, mahalle olarak nitelendirilen köylerin ayrıntılı olarak kaydedilmemiş olmasından ileri gelebilir.

6. Viçe kazasının sahile yakın köylerinde güvenliği sağlamak için bölgeye konuşlandırılan asker sayısı, iç kesimlere göre daha fazladır. Bu nedenle reâyanın Viçe'nin sahilinden uzak köylerde yerleşmeyi tercih ettiği düşünülmektedir.

7. Bu tercih, bölgede güvenlik problemi yaşandığına delil olarak kabul edilebilir. Bölge nüfusunun % 30.75'lik kısmının askeriden ve % 69.25'lik kısmının reâyadan oluştuğu 1681/1682 döneminde, bölgede savaş koşullarının hâkim olduğu söylenebilir. Bu veriler, Osmanlı Devleti'nin egemenlik sahasını korumaya çalıştığına işaret etmektedir.

8. Bölgenin tarım üretimine ilişkin veriler elimizde olmamakla birlikte, bu hususta tahminde bulunmayı mümkün kılan Tablo-V, Tablo-VI ve Tablo-VII'deki nüfus verilerine göre;

a. Reâyanın bulunmadığı Gonio kazasında tarım üretiminin durma noktasına gelmiş olduğu,

b. Askeri nüfusun bulunmadığı Chalazeni nahiyesinde tarım üretiminin diğer nahiyelerden çok daha iyi durumda olduğu, bölgenin göç aldığı¹³⁹ ve bu nedenle, 1681/1682 tahrir döneminde Chalazeni nahiyesinin, Gonio sancağının en güvenli bölgesi olduğu,

c. Çok az miktarda askeri nüfus barındıran Vilayet-i Bağobit nam-ı diğer Beğlevan nahiyesinin tarım üretiminin iyi olduğu ve çok düşük de olsa göç aldığı¹⁴⁰,

ç. Reâya nüfusuna bakıldığında, Hopa ve Arhavi kazalarında tarım üretiminin devam ettiği ve devamlılığı sağlamak için sahilde askeri nüfusun konuşlandırıldığı,

d. Reâya-Askeri nüfus dengesine bakıldığında, Viçe kazasında tarım üretiminin devam ettiği bununla birlikte sahilden gelecek saldırılarda Gonio'dan geçmeyi başaran baskıncıları engellemek için Viçe (Fındıklı) kazasına fazladan askeri güç konuşlandırıldığı söylenebilir.

¹³⁹ Bk. Tablo-VII.

¹⁴⁰ Bk. Tablo-VII.

9. 1486-1515-1530-1554-1564 ve 1583 tahrirlerinde sürekli değişen köy sıralamaları tahrirlerde belli bir rota izlenmediğinin göstergesidir. 1681/1682 tahririnde izlenen yol takip edildiğinde ise tahririn belirli bir rota izlenerek yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu sayede, altı tahrir döneminde yazılan ama yerleri tespit edilemeyen köylerin yerleri tespit edilebilecektir. İsim değişikliği nedeniyle takip edilemediği için kaybolduğu düşünülen köylerin yerleri tespit edilebilecek ve devamlılıkları izlenebilecektir. Altı tahrir döneminde birbirlerinden uzak olmalarına rağmen “nam-ı diğer” başlığı altında hisse olarak kaydedilmiş köyler, 1681/1682 tahrir rotasına göre tespit edilerek hatalar giderilecektir.

Bu çalışmada, 1681/1682 tahririnden elde edilen tahmini nüfus verileri ve belgelerden elde edilen bilgiler tarihsel sıralama ile incelenmiştir. Bu sayede Osmanlı Devleti'nin Trabzon-Batum eyaleti-Gonio sancağına tâbi olan Arhavi kazasının 1583-1681/1682 dönemine ilişkin tarihsel değerlendirmeler yapılmıştır. Bununla birlikte, araştırma esnasında Nefs-i Gonio ve Arhavi gibi iki önemli merkezin neden kayıt altına alınmadıkları belgeler net olarak tespit edilememiş olup sebeplerine ilişkin tahminde bulunulmuştur. 1640-1681 dönemindeki yaşanmışlıklara ilişkin arşiv belgelerinin çok yetersiz kalması Arhavi kazasının tarihine ilişkin saptamalar yapmakta sıkıntılar yaşanmasına sebep olmuştur. Bu nedenle Osmanlı arşivlerinde daha ayrıntılı ve daha dikkatli araştırmalar yapılması gerektiği düşünülmektedir. Bu sayede Arhavi kazası dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin demografik yapısına ilişkin çalışmalar, çok daha verimli hale gelecektir.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

1. Başbakanlık Osmanlı Arşivleri (BOA), İstanbul

Mühimme Defterleri (DVNSMHM.d).

Nr. 10, 73, 74, 75, 76, 78, 81, 86, 88.

Ali Emiri Tasnifi Belgeleri (AE)

Sultan Ahmed I: AE.SAMD.I. 2/167.

İbnülemin Tasnifi Belgeleri (İE)

Dahiliye; İE.DH. 6/609; 7/623; 7/704.

Kamil Kepeci (Mevkufat Kalemi) Defterleri (KK.d)

KK.d. 2697.

2. Ankara Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi, Kuyûd-ı Kadîme Arşivi

Tahrir Defterleri (TD.d)

TD.d; 122.

Basılı Eserler

Akgündüz, A. (1990). *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri* (1. Kitap). İstanbul: Fey Vakfı Yayınları.

Akgündüz, A. (2015). *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri* (X. Kitap). İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı.

Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü. (2011). *83 Numaralı Mühimme Defteri (1036-1037 /1626-1628) <Özet-Transkripsiyon-İndeks ve Tıpkıbasım>*. Ankara.

Evliya Çelebi b. Derviş Mehmed Zilli. (2006). *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi* (C. II/I. Kitap) (2. bs.) (Z. Kurşun, S. A. Kahraman ve Y. Dağlı, Haz.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Evliya Çelebi b. Derviş Mehmed Zilli. (2006). *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi* (C. II/II. Kitap) (2. bs.) (Z. Kurşun, S. A. Kahraman ve Y. Dağlı, Haz.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Araştırma Eserleri

Afyoncu, E. (2014). *Defterhane-i Amire (XVI.-XVIII. Yüzyıllar)*. Ankara: TTK.

Akdağ, M. (1963). *Celali İsyancıları (1550-1603)*. Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları.

Akdağ, M. (1964). Celali İsyancılarından Büyük Kaçgunluk (1603-1606). *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü, Tarih Araştırmaları Dergisi*, II, No.2/3, 1-51.

Aydın, D. (1998). *Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı, Kuruluş ve Genişleme Devri, (1535-1566)* (1. bs.). Ankara: TTK.

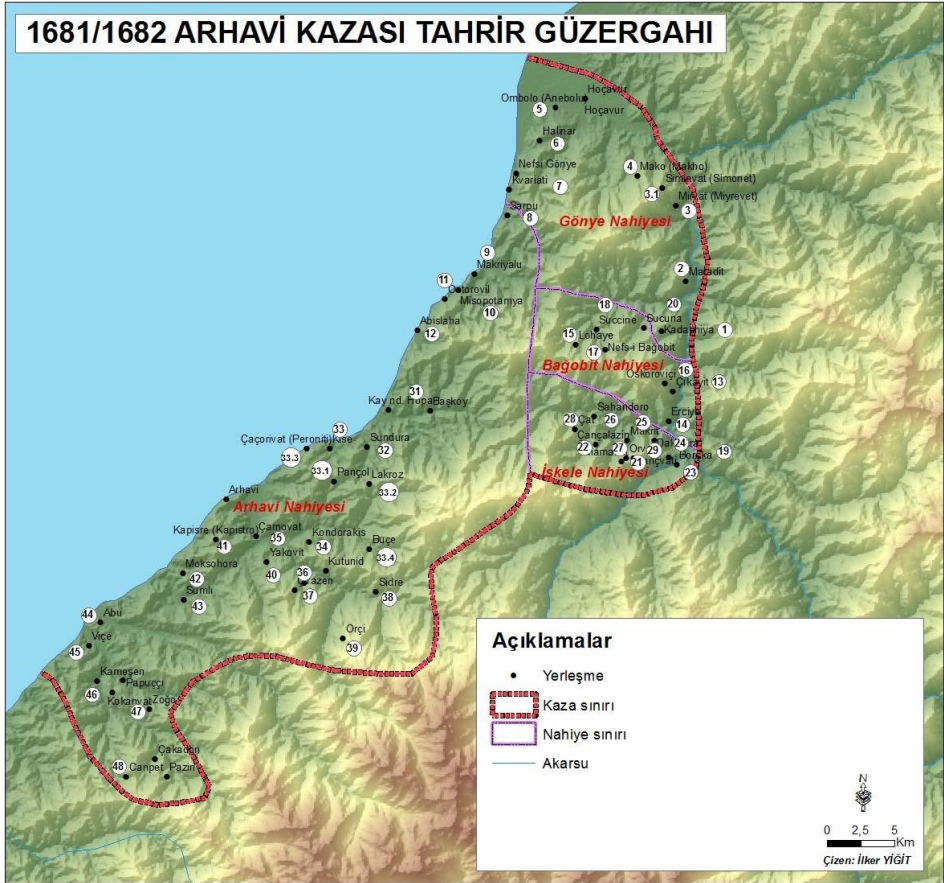
Aydın, K. (2018). *Arhavi'nin Sayısal Tarihi İskân ve Nüfus (1486-1583)*. İstanbul: Laz Kültür Derneği.

- Barkan, Ö. L. (1940). Türkiye’de İmparatorluk Devirlerinin Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hâkana Mahsus İstatistik Defterleri. *İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi Mecmuası*, (II), 20-59, 214-248.
- Barkan, Ö. L. (1953). ‘Tarihi Demografi’ Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi. *İstanbul Üniversitesi Türkiyat Mecmuası*, (X), 1-26.
- Barkan, Ö. L. (1979). Timar. *İslam Ansiklopedisi* içinde (C. XII/1, ss. 286-333). İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Beldiceanu, N. (1985). *XIV. Yüzyıldan XVI. Yüzyıla Osmanlı Devleti’nde Timar* (Mehmet Ali Kılıçbay, Çev.). Ankara: Teori Yayınları.
- Bostan, M. H. (2002). XVII. Yüzyıl Avârız ve Cizye Defterlerine Göre Of Kazasının Nüfusu ve Etnik Yapısı. *XIV. Türk Tarih Kongresi, Bildiriler* içinde (C. II/I, ss. 413-429). Ankara.
- Bucaklışı, İ. A. ve Aleksiva, İ. (2009). *Svacoxo- Laz Yer Adları Sözlüğü*. İstanbul: Kolkhis Laz Kültür Derneği Yayınları.
- Elibüyük, M. (1990). Türkiye’nin Tarihi Coğrafyası Bakımından Önemli Bir Kaynak, Mufassal Defterler. *Coğrafya Araştırmaları*, II, No. 2, 11-32.
- Emecen, F. (1991). Sosyal Tarih Kaynağı Olarak Osmanlı Tahrir Defterleri. *Tarih ve Sosyoloji Semineri-Bildiriler* içinde (ss. 143-156). İstanbul.
- Faroqhi, S. (2016). *Devletle Başa Çıkmak* (H. Koyukan Bejsovec, Çev.). İstanbul: Alfa Yayınları.
- Genç, M. (2000). İltizam. *DİA* içinde (C. 12, ss. 154-158).
- Griswold, W. J. (2002). *Anadolu’da Büyük İsyan 1591-1611* (Ü. Tansel, Çev.). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Gümüşçü, O. (2001). *XVI. Yüzyıl Larende (Karaman) Kazasında Yerleşme ve Nüfus*. Ankara: TTK.
- Gümüşçü, O. (2002). Osmanlı Mufassal Tahrir Defterlerinin Türkiye’nin Tarihi Coğrafyası Bakımından Önemi. *XIII. Türk Tarih Kongresi 4-8 Ekim 1999 Kongreye Sunulan Bildiriler* içinde (C. III/ III, ss. 1-15).
- İnalcık, H. (2000). *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi I* (H. Berktaş, Çev.). İstanbul: Eren Yayınları.
- İnalcık, H. (2008). Karadeniz’de Kazaklar ve Rusya: İstanbul Boğazı Tehlike’de. M. Demir (Ed.), *Çanakkale Savaşları Tarihi (I)* içinde (ss. 59-64). İstanbul: Değişim Yayınları.
- İnalcık, H. (2009). *Devlet-i Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- İnalcık, H. (2012). Timar. *DİA* içinde (C. 41, ss. 168-173).
- Karademir, Z. (2014). *İmparatorluğun Açlıkla İmtihani, Osmanlı Toplumunda Kıtliklar (1560-1660)*. İstanbul: Kitap Yayınları.
- Karpat, K. H. (2013). *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Koç, Y. (1989). *XVI. Yüzyılda Bir Osmanlı Sancağının İskân ve Nüfus Yapısı*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

- Lowry, H. W. (2005). *Trabzon Şehrinin İslamlaşma ve Türkleşmesi 1461-1583* (D. Lowry ve H. Lowry, Çev.). İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.
- McCarthy, J. (2014). *Ölüm ve Sürgün Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kıyımı: 1821-1922*, (F. Sarıkaya, Çev.). Ankara: TTK.
- Öz, M. (1991). Tahrir Defterlerinin Osmanlı Tarihi Araştırmalarında Kullanılması Hakkında Bazı Düşünceler. *Vakıflar Dergisi*, (22), 429-439.
- Öz, M. (1999a). *XV-XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Öz, M. (1999b). Bozok Sancağı'nda İskân ve Nüfus (1539-1642). *XII. Türk Tarih Kongresi (12-16 Eylül 1994, Ankara), Kongreye Sunulan Bildiriler*. 3, 787-794.
- Öz, M. (2008). *Karadeniz Tarihinin Kaynakları VIII-Canik Sancağı Avâriz Defterleri (1642)*. Ankara: TTK.
- Öz, M. (2010). Tahrir. *DİA* içinde (C. 39, ss. 425-429). İstanbul.
- Öz, M. ve Acun, F. (2008). *Orta Karadeniz Tarihinin Kaynakları VII-Karahisar-ı Şarkî Sancağı Mufassal Avâriz Defteri (1642-1643 Tarihli)*. Ankara: TTK.
- Özel, O. (1999). 17. Yüzyıl Osmanlı Demografî ve İskan Tarihi İçin Önemli Bir Kaynak: "Mufassal" Avâriz Defterleri. *XII. Türk Tarih Kongresi (12-16 Eylül 1994, Ankara), Kongreye Sunulan Bildiriler* içinde (C. 3, ss. 735-744).
- Özel, O. (2000). Avarız ve Cizye Defterleri. *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik* içinde (ss. 33-50).
- Özel, O. (2013). *Türkiye 1643 Goşa'nın Gözleri*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Sahillioğlu, H. (1991). Avâriz. *DİA* içinde (C. 4, ss. 108-109). İstanbul.

Diğer Kaynaklar

- Harita Genel Müdürlüğü, 1/200.000 Ölçekli Artvin Paftası, 1950.
- Harita Genel Müdürlüğü, 1/200.000 Ölçekli Rize Paftası, 1950.

Ek. Gonio Sancağı 1681/1682 Tahrir Güzergahı Haritası¹⁴¹

¹⁴¹ Harita Dr. Öğr. Üyesi İlker YİĞİT tarafından düzenlenmiştir. Kendisine bu vesile ile teşekkür ederim.

